

УДК 373.3/.5.018.3.011.3. – 052 : 37.064

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ: МЕТОДИКА КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ

А.С.Толкачова

***Анотація.** У статті розкрито методика та результати констатувального етапу експерименту, який мав на меті визначення критеріїв і показників сформованості комунікативної компетентності молодших школярів шкіл-інтернатів.*

***Ключові слова:** комунікативна компетентність, молодші школярі, школа-інтернат, методика констатувального етапу експерименту.*

***Аннотация.** В статье раскрывается методика и результаты констатирующего этапа эксперимента, целью которого являлось определение критериев и показателей сформированности коммуникативной компетентности младших школьников школ-интернатов.*

***Ключевые слова:** коммуникативная компетентность, младшие школьники, школа-интернат, методика формирующего эксперимента.*

***Summary.** The article deals with the methodic of the diagnostics stage of experiment, which headed for the decision of such tasks: determination of criteria and indexes of formed of communicative competence of junior schoolchildren of boarding-schools.*

***Key words:** communicative competence, junior schoolchildren, boarding-school, methodic of the diagnostics stage of experiment.*

Проблема формування комунікативної компетентності молодших школярів шкіл-інтернатів набуває в сучасних умовах особливої актуальності, оскільки більшість вихованців інтернатних закладів – діти-сироти й діти з проблемних і матеріально незабезпечених сімей, для яких характерними є: деприваційний синдром, ригідність, зниження емпатії, явище “групової залежності”, невпевненість у собі, комплекс неповноцінності, почуття самотності, труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, схильність до нервових зривів, підвищена вразливість, недовіра до дорослих, агресивність, відсутність навичок позаситуативного спілкування, ускладнене спілкування: дефіцитне, дефектне, деструктивне.

Актуальність проблеми формування комунікативної компетентності молодших школярів зумовлена ще й необхідністю розв’язання суперечностей між: об’єктивною потребою сучасного суспільства у формуванні комунікативно компетентної особистості та нерозробленістю теоретичних та методичних аспектів цього процесу стосовно молодших школярів шкіл-інтернатів; значним потенціалом позаурочної діяльності щодо формування комунікативної компетентності молодших школярів шкіл-інтернатів та його недостатнім використанням у практиці зазначених установ.

Мета статті – розкрити методику констатувального експерименту з формування у молодших школярів шкіл-інтернатів комунікативної компетентності та представити його результати.

Методика констатувального етапу експерименту передбачала розв’язання наступних завдань:

1. Визначення структурних компонентів комунікативної компетентності, критеріїв і показників її сформованості у молодших школярів.

2. Добір діагностичного інструментарію відповідно до проблематики дослідження, вікових та індивідуально-психологічних особливостей молодших школярів шкіл-інтернатів.

3. Проведення серії діагностичних процедур з метою визначення рівнів сформованості комунікативної компетентності молодших школярів шкіл-інтернатів.

На основі узагальнення наукової літератури з теми дослідження виокремлено в структурі комунікативної компетентності такі компоненти:

– когнітивно-регулятивний компонент (система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування, знання про стилі спілкування, зокрема, про особливості власного комунікативного стилю; творче мислення, внаслідок якого спілкування постає як різновид соціальної творчості);

– емоційно-мотиваційний компонент (гуманістичне настановлення на спілкування, інтерес до іншої людини, готовність вступати з нею в особистісні, діалогічні взаємини, інтерес до власного внутрішнього світу; розвинуті емпатія та рефлексія; ідентифікація з виконуваними соціальними ролями; позитивна Я-концепція; адекватні психоемоційні стани);

– діяльнісно-практичний компонент (загальні та специфічні комунікативні вміння, які дають змогу успішно встановлювати контакт з іншою людиною, адекватно пізнавати її внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії з нею, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях; культура мовлення; експресивні вміння, які забезпечують адекватний висловлюванням міміко-пантомімічний супровід; перцептивно-рефлексивні вміння, які забезпечують можливість пізнання внутрішнього світу партнера по спілкуванню та розуміння самого себе.

Відповідно до завдань констатувального етапу експерименту до кожного з виокремлених структурних компонентів комунікативної компетентності добирали відповідні критерії і показники. Критерієм когнітивно-регулятивного компонента обрали: обізнаність з правилами спілкування (етикет) і способами їх реалізації; критерієм емоційно-ціннісного компонента – прийняття правил спілкування; критерієм діяльнісно-операційного компонента – дотримання правил спілкування. Показники сформованості у молодших школярів шкіл-інтернатів комунікативної компетентності визначалися, зважаючи на внутрішнє наповнення кожного з названих критеріїв. Показники критерію «обізнаність з правилами спілкування і способами їх реалізації»: знання про правила вербального і невербального спілкування, способи їх застосування у процесі взаємодії з іншими людьми. Показники критерію «прийняття правил спілкування»: ціннісне ставлення до правил спілкування, орієнтація на діалогічну взаємодію з іншими людьми на засадах взаєморозуміння та емпатії. Показники критерію «дотримання правил спілкування»: уміння дотримуватися вербальних і невербальних правил спілкування у різних ситуаціях міжособистісної взаємодії; уміння встановлювати й розвивати конструктивні комунікативні контакти з іншими людьми.

Згідно з розробленими критеріями і показниками підібрано відповідні діагностичні методики. Для з’ясування обізнаності молодших школярів з правилами спілкування проводили усне опитування (з групами молодших школярів та індивідуально) за розробленими нами опитувальниками, які містили такі запитання: «Чи знаєте ви про те, що існують правила, яких треба дотримуватися, спілкуючись з іншими людьми?», «Які саме правила спілкування ви знаєте?», «Спілкуватися можна тільки за

допомогою слів, чи ще якимось?», «Чи завжди під час спілкування ви добре розумієте одне одного?», «Що заважає спілкуватися так, щоб усім усе було зрозуміло?»

Оскільки основним місцем спілкування молодших школярів шкіл-інтернатів є шкільний клас, у процесі констатувального етапу експерименту з'ясували, як вони почуваються в класному колективі, чи є в них друзі, з якими їм найбільше подобається спілкуватися, чи виникають у них непорозуміння з однокласниками під час спілкування тощо. Педагогічна діагностика проводилася за допомогою бесіди, присвяченої правилам взаємодії з однолітками (методика Г.Лаврент'євої, Т.Титаренко) [2]. У ході бесіди увага також надавалася виявленню повноти знань молодших школярів про правила спілкування, глибину усвідомлення цих знань, їхню міцність. Зміст бесіди вибудовувався за такими запитаннями: «Чи добре ти почуваєшся в класі?», «Чи доброзичливо ви ставитеся в класі один до одного?», «З ким ти найчастіше граєшся, спілкуєшся? Чому?», «Хто найчастіше грається з тобою? Чому?», «З ким ти ніколи не граєшся і намагаєшся не спілкуватися? Чому?», «Чи часто ти сваришся з однокласниками?», «Чи хотів би ти помиритися і грати з тим, з ким посварився?», «Як можна і як не можна поводитися з друзями?»

Мотивація молодших школярів на комунікативну взаємодію з однокласниками, характер цієї мотивації перевірялися за допомогою методики «Прояв дитиною інтересу до інших людей та спілкування з ними» [2], яка містила дві складові – «У тебе багато друзів» і «У тебе мало друзів», у кожній з яких наводилося по 10 взаємовиключних тверджень. Робота за методикою відбувалася за такою схемою: пари тверджень зачитувалися кожній дитині індивідуально, а вона мала зробити вибір на користь одного з них. Позитивне твердження оцінювалося в 1 бал, негативне – в 0 балів. Максимальна кількість балів, яку міг набрати молодший школяр, становила 10 балів (вибір усіх позитивних тверджень) або 0 балів (вибір усіх негативних тверджень). Розподіл за рівнями сформованості комунікативної компетентності (відповідно до цієї методики) здійснювався за такими параметрами: 0–4 бали – низький рівень, 5–8 балів – середній рівень, 9–10 балів – високий рівень.

Для виявлення комунікативних ставлень і комунікативних умінь молодших школярів використовувалася методика «Спостереження за дітьми» (Н.Павлюченко) [1], яку ми модифікували до проблематики нашого дослідження. Спостереження проводилися за такими параметрами: дитина – сперечається, вступає в суперечки; здійснює саморегуляцію; втрачає контроль над собою; виявляє залежність, мстивість; сердиться, відмовляється від взаємодії; спеціально дратує оточення; дотримується правил спілкування; відмовляється підкорятися правилам спілкування; надто чутлива, дуже швидко реагує на дії і слова оточення; звинувачує інших, які їй не подобаються, у своїх помилках. Кожний з означених параметрів оцінювався нами з погляду частоти прояву за такими варіантами: «постійно», «іноколи», «ніколи». Після завершення роботи проводилися підрахунки: за кожним позитивним параметром дитина отримувала 4 бали, якщо він проявлявся постійно; 3 бали – якщо проявлявся час від часу і вимагав зовнішнього контролю; 2 бал – за кожним негативним параметром, якщо він проявлявся постійно; 1 бал – якщо він проявлявся ситуативно. Після цього кількість балів, одержана кожною дитиною, підраховувалася і визначалися рівні сформованості в неї комунікативних ставлень і комунікативних умінь. Якщо молодший школяр набрав 10–20 балів, відносили його до низького рівня сформованості комунікативної компетентності за показниками емоційно-мотиваційного та діяльнісно-практичного компонентів; 21–31 бал – до середнього рівня і 31–40 – до високого рівня.

Уміння встановлювати й розвивати конструктивні комунікативні контакти з іншими людьми перевірялися за допомогою тесту «Рукавички» [3]. Для його проведення молодші школярі поділялися на пари, кожний учасник якої отримував зображення (контур) рукавички. Треба було прикрасити «рукавички», але зробити це так, щоб вони доповнювали одна одну (були однаковими) в кожній парі. Пояснювали, що для цього перед початком роботи учасники пар мають домовитися між собою про те, що саме вони малюватимуть.

У процесі констатувального етапу експерименту використовувалася комплексна методика «Виявлення рівня розвитку комунікативних здібностей» [2], яка охоплювала три напрями: розуміння завдань, що висуваються в різних ситуаціях взаємодії; виявлення розуміння дитиною стану однолітка; виявлення уявлень молодших школярів щодо способів прояву свого ставлення до однолітка. Методика, спрямована на виявлення розуміння молодшими школярами різних ситуацій комунікативної взаємодії, полягала в тому, що дітям (1 – 2 класи) пропонувалися картки, на яких були зображені ситуації, одна з яких містила правильну відповідь, а інша – неправильну.

Загалом показували (по черзі) три картки. Перша картка: всі учні слухають учителя; всі учні слухають, а один учень відволікається на якийсь предмет. Друга картка: всі діти грають разом; усі діти грають разом, а одна дитина грає на самоті. Третя картка: всі діти слухають, як їм читають книжку; всі діти слухають, одна дитина займається іншими справами. До ситуацій, зображених на першій картці,

ставили запитання: «На якому малюнку показано, що всі учні хочуть навчатися?» До ситуацій, зображених на другій картці, ставили запитання: «Де зображено, що всім дітям подобається гратися разом?». До ситуацій, зображених на третій картці, ставили запитання: «Де зображено, що всі діти хочуть слухати казку?». Оцінювання проводилося за такою схемою: 3 бали – дитина правильно вибрала всі три картки; 2 бали – дитина правильно вибрала дві картки; 1 бал – дитина правильно вибрала одну картку.

Процедура застосування методики, спрямованої на встановлення розуміння молодшими школярами однолітка, була схожою з попередньою. Молодшим школярам показували чотири картки, на яких з лівого боку були зображені різні ситуації, а з правого – усміхнене й сумне обличчя хлопчика чи дівчинки (окремо на кожній картці). На першій і другій картках зображено зустріч дівчинки і хлопчика, який, весело підстрибуючи, несе кольорові повітряні кульки. До першої картки ставили запитання: «Як ти вважаєш, яким хлопчик видається дівчинці?» (вибір виразу обличчя з правого боку). До другої картки ставили запитання: «Як ти вважаєш, якою дівчинка видається хлопчику?». На третій і четвертій картках змальовувалася така ситуація: хлопчик смикає дівчинку за волосся, а вона намагається відвести його руку від себе. До третьої картки ставили запитання: «Як ти вважаєш, яким хлопчик видається дівчинці?». До четвертої картки ставили запитання: «Як ти вважаєш, якою дівчинка видається хлопчику?». Оцінювання проводилося за такою процедурою: 3 бали – дитина правильно вибрала всі чотири картки; 2 бали – дитина правильно вибрала 2–3 картки; 1 бал – дитина не зробила жодного правильного вибору.

Наступна методика – на виявлення уявлень молодших школярів щодо способів прояву свого ставлення до однолітка – передбачала роботу з трьома картками, до кожної з яких ставилося запитання. Зображення на першій картці: дівчинка впала; можливі варіанти реагування хлопчика, який побачив це: допомогти їй піднятися, відсутність будь-якої реакції, звернення по допомогу до дорослого. Завдання: позначити малюнок, на якому хлопчик поводить себе так, що дівчинка висловить йому подяку. Зображення на другій картці: старший хлопець сварить меншого; можливі варіанти реагування старшої дівчинки, яка бачить це: вона заступається за меншого хлопчика, залишається байдужою, звертається по допомогу до дорослого. Завдання: позначити малюнок, на якому дівчинка поводить себе так, що менший хлопчик подякує їй. Зображення на третьому малюнку: дівчинка будує з кубиків вежу і вони падають, вона плаче і це бачить хлопчик; можливі варіанти реагування хлопчика: хлопчик допомагає дівчинці побудувати вежу з кубиків; хлопчик залишається байдужим і продовжує гратися іншими іграшками, хлопчик звертається по допомогу до дорослого. Завдання: позначити малюнок, на якому хлопчик поводить себе так, що це сподобається дівчинці. Оцінку 3 бали отримували молодші школярі, які мали стійкі уявлення щодо загальноприйнятих правил поведінки у ситуаціях взаємодії, знали, як надати допомогу, здійснити підтримку. Оцінку 2 бали отримували молодші школярі, які мали недостатньо чіткі уявлення щодо соціально прийнятих дій у ситуаціях комунікації з іншими дітьми. Оцінку 1 бал отримували молодші школярі, які не мали чіткого уявлення щодо соціально прийнятих дій у ситуаціях комунікації.

3 метою виявлення способів реагування, яким молодші школярі надають перевагу, проводили опитування (3 – 4 класи), в ході якого для розгляду пропонували такі проблемні ситуації:

1. Твій однокласник навмисно штовхнув тебе і ти впав. Що ти робитимеш: будеш плакати; поскаржишся вихователю; вдариш його; зробиш йому зауваження; нічого не скажеш?
2. Однокласник насміхається над тобою. Що ти будеш робити: плакати; знизаш плечима; сам будеш насміхатися над ним; будеш ображати його, бити?
3. Однокласник насміхається над твоїм товаришем. Що ти будеш робити: плакати; знизаш плечима; сам будеш насміхатися над ним; будеш ображати його, бити?
4. Однокласник узяв без дозволу твою ручку. Що ти будеш робити: пожалієшся вихователю; будеш кричати; спробуєш відібрати; почнеш його бити?
5. Ти граєш зі своїм однокласником у якусь гру і два рази поспіль програєш. Ти невдоволений. Що будеш робити: плакати; продовжувати грати; нічого не скажеш; почнеш злитися і кричати?

Вивчення здатності молодших школярів до емпатії та особливостей побудови на цій основі комунікативної поведінки здійснювалося за допомогою опитувальника «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки у дітей» (А.Щетинников) [2]. Якісна інтерпретація даних здійснювалася за такою схемою: якщо дитина проявляла інтерес до стану іншого, яскраво та емоційно реагувала на нього, ідентифікувала себе з ним, активно залучалася до ситуації, намагаючись допомогти, заспокоїти іншого, це свідчило про високий (гуманістичний) рівень емпатії. До цього рівня відносили тих молодших школярів, які набрали від 20 до 24 балів. У випадках, коли дитина намагалася привернути до себе увагу дорослого, емоційно реагувала на переживання іншого, але при цьому намагаючись одержати схвалення дорослого, вона лише зображувала співчуття до іншого, це розглядалося як прояв егоцентричної емпатії. До цієї категорії належали молодші школярі, які набрали від 12 до 16 балів.

Діти, які не виявляли зацікавленості емоційним станом інших, слабо реагували на їхні переживання і здійснювали емпатійні дії лише за вказівкою дорослого, належали до низького рівня розвитку емпатії. Це були молодші школярі, які набрали від 1 до 8 балів. Дітей, які одержали кількість балів у проміжку від 17 до 19, відносили до змішаного типу емпатії. Якщо ж бал дитини коливався у межах 11, вважали, що розвиток емпатії відбувається за егоцентричним типом.

Важливим напрямом педагогічної діагностики було обрано педагогічні спостереження за молодшими школярами, в процесі яких виявляли типи домінуючої у них поведінки з погляду її комунікативної цінності. Результати фіксувалися в «Бланку спостережень», в основу якого поклалися рекомендації сучасних науковців [2, с. 16–17]. Сукупність конкретних вербальних актів і невербальних дій співвідносилася з такими типами поведінки: 1) асоціальним (уникнення спілкування, втеча, реакції захисту і протесту); 2) антисоціальним (агресія); 3) пасивно-соціальним (спілкування без предметної взаємодії, наслідування, копіювання інших); 4) активно-соціальним (керівництво, співробітництво, ініціатива).

Вивчення особливостей спілкування молодших школярів передбачало також залучення вихователів і вчителів у ролі експертів до проведення педагогічних спостережень. Запропонована з цього приводу анкета призначалася для експертного оцінювання комунікативних якостей молодших школярів, а також характеру їхніх відносин з оточуючими. Перевірці підлягали такі якості: товариськість, організаторські здібності, взаємини з іншими дітьми, альтруїзм, емпатія, агресивність, безпорадність, образливість, справедливість, правдивість, ввічливість, послух, самостійність, наполегливість, працелюбність, упевненість у собі. Рівень сформованості кожної комунікативної якості молодшого школяра визначався за допомогою шкали: 10 балів – вибір для відповідей пункту (а); 5 балів – вибір для відповіді пункту (б); 1 бал – вибір для відповіді пункту (в). Шляхом додавання оцінок за всіма пунктами й поділу суми на 18 одержували середню оцінку рівня сформованості у конкретного вихованця всіх його комунікативних якостей та особливостей міжособистісних відносин. Якщо оцінки всіх експертів збігалися, робили висновок про справжню наявність тієї чи іншої якості. Якщо збігалися оцінки половини експертів, вважали, що конкретна якість властива дитині з великою часткою вірогідності. У випадках, коли оцінки розходилися, проводилося додаткове вивчення якостей, які діагностувалися.

Розроблення критеріїв і показників комунікативної компетентності молодших школярів, добір діагностичного інструментарію дозволив провести констатувальний експеримент на базі загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Одержані результати за показниками комунікативної компетентності дали змогу зробити наступні висновки:

– традиційний навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл-інтернатів неповною мірою забезпечує процес формування у молодших школярів обізнаності, прийняття і застосування правил спілкування, які ґрунтуються на діалогічній взаємодії, взаєморозумінні й емпатії;

– специфічною особливістю усвідомлення, прийняття і застосування правил комунікативної взаємодії молодшими школярами шкіл-інтернатів є їх нерівномірний (гетерохронний) розвиток упродовж навчання в сучасній початковій школі, що обумовлює розроблення відповідних цим особливостям педагогічних умов, які враховують вікові особливості дитини та специфіку їх життєдіяльності в таких типах навчальних закладів;

– значна кількість вихованців шкіл-інтернатів на етапі закінчення початкової школи не має сформованого рівня знань щодо правил спілкування і способів їх практичної реалізації, не приймає та не дотримується правил спілкування у повсякденних ситуаціях виховання та розвитку, тому в них несформовані відповідні комунікативні вміння, що потребує підвищення ефективності позаурочної виховної роботи.

Результати констатувального експерименту підтвердили припущення щодо необхідності підвищення ефективності процесу формування у молодших школярів шкіл-інтернатів комунікативної компетентності. Це підтвердилося також і під час експериментального визначення рівнів сформованості у молодших школярів комунікативної компетентності: високий – 3,45% учнів, середній – 27,86% вихованців і низький 68,69% дітей.

Література

1. Анастаси А. Психологическое тестирование: [перевод с английского] / [под ред. К. М. Гуревича, В. И. Лубовского] / Анна Анастаси. – М. : Педагогика, 1982. – Кн. I. Психологическая диагностика. – 320 с.
2. Горбатов Д. С. Практикум по психологическому исследованию: [учеб. пособие] / Горбатов Д. С. – Самара : БАХРАХ-М, 2006. – 270 с.
3. Методика «Рукавички» (Г. Л. Цукерман) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : psylist.net / praktikum / 00475.htm.